

СИСТЕМА ОБОРОНИ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ХЕРСОНЕСА В КОНТЕКСТІ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ДОКТРИНИ

У статті на основі археологічних і письмових джерел розглянуто систему оборони Херсонеса в епоху середньовіччя.

Про становище Херсонеса і характер його відносин із центральною владою Візантійської імперії наприкінці V ст. свідчить напис про відновлення оборонних стін у період правління візантійського імператора Зенона (474—491 рр.), а також напис, що датується 370—375 рр., у якому згадується начальник імператорської гвардії — префект преторія Доміцій Модест. Отже, судячи з усього, цивільними справами, пов'язаними з регламентацією відносин між містом та Імперією, як і раніше, займалася префектура Сходу, а військовими (після поділу цивільної і військової влади під час реформ Константина Великого) — військовий магістр Фракії (*magister militum per Thracis*). Згідно зі змістом напису часів правління імператора Зенона, вважається, що до 488 р. ситуація змінилася, і верховну владу в місті здійснював її представник — коміт, в руках у якого було зосереджено функції цивільного і військового керування. Проте цьому припущенню суперечить згадка в написі про баллістаріїв, інститут яких був відомий у місті в більш ранній час.

За словами Константина Багрянородного, в нагороду за допомогу Імперії у бойових діях на Боспорі та Дунаї Константин Великий наказав видати херсонеситам тисячі пайків і матеріалів для балліст (Константин Багрянородний 1989). Отже, є підстави вважати, що після виводу військовозобов'язаних регулярних римських підрозділів із Херсонеса в третій чверті III ст. пряму військову допомогу місту було замінено на субсидії. Крім розповіді Константина Багрянородного, наявність у Херсонесі баллістаріїв підтверджується згадками про них у написах 70—375 рр. і часів правління імператора Зенона. Виходить, що організація гарнізону міста, ядро якого становили «вірні баллістарії», проіснувала принаймні з кінця III — першої третини IV ст. до кінця V ст.

Організаційно загін (грецькою «яфмос») херсонеських баллістаріїв відповідав малому легіону пізньоримської армії, але набирався з місцевих жителів. Незважаючи на це, гарнізон міста очолювали кадрові римські офіцери, серед яких був і трибун Флавій Кручений, про що згадується

у написі про будівлю оборонної стіни, датованої 383—395 рр.

Подібне становище описує і автор «Чудес великомученика Димитрія» — важливого агіографічного джерела VII — початку VIII ст. Згадуючи про події семиденної облоги Фессалоніки слов'янами й аварами в 586 р., він зазначав, що частину городян було записано у «військовій реєстри», але жили вони в місті. Такою самою іррегулярною армією був і так званий *exercitus* Риму першої половини VII ст., де на військовому утриманні були всі збройні — за даними «Книги понтифіка», «від хлопчика до старого».

Щоправда, К. Цукерман піддав сумніву цей висновок. На його думку, баллісти були занадто складними бойовими машинами, щоб їх могли обслуговувати херсонесити. Свого часу М.І. Ростовцев вважав, що Діоген, згаданий у написі часу правління імператора Зенона, був комітом міста, а С.П. Шестаков і за ним А.Л. Якобсон припускали, що, крім військового командування, ця посадова особа виконувала функції комерціарія — збирача митних і торгових податків, і очолювала місцеве фінансове керування. Проте з цим погодитися важко, тому що з епіграфічних пам'яток відомо, що коміт Діоген, перебуваючи через службові справи у малоазійському місті Мегари, дарував його жителям засоби на будівлю веж, а також гроші й матеріали для відновлення терм. Трохи пізніше, у 494 р., при імператорі Настасії (491—518), він очолив придушення повстання войовничого малоазійського племені ісаврів, які бажали бачити на троні ісаврійця Лонгіна — брата померлого Зенона, а в наступному році, у розпал боротьби в гірських твердинях Тавра, був обложений ворогами і лише завдяки допомозі свого товариша, полководця Іоанна Горбатого, уникнув загибелі. Зважаючи на це, можна погодитися з В.В. Латшевим і Ю.Г. Виноградовим у тому, що Діоген не був постійним візантійським посадовцем у Херсонесі, а впроваджував у життя політику імператора Зенона і лише наглядав за херсонеськими справами. Сюди він міг прибути з якимось конкретним дорученням, наприклад, для допомоги з організацією будівництва оборонних споруд, чи контролював витрати грошей, виділених для цього. На користь цього свідчить текст ще

одного, щоправда, пізнішого напису часу правління імператора Юстина II (565—578), у якому згадується Феаген, який, за припущенням Ю.Г. Виноградова, як і Діоген, міг бути комітом і сприяти будівництву, що велося під керівництвом імперського намісника — дука Херсонеса, головнокомандуючого військами провінції, а не посадовою особою у місцевій адміністративній системі міста.

У написі часу імператора Зенона зазначено, що Херсонес був імператорським містом, через що йому було даровано кошти на поновлення оборонних споруд. Включення міста до складу Імперії при імператорі Зеноні збігається у часі з початком місцевого монетного карбування. Причому типово імперський вигляд карбування і зображення на монетах правлячого імператора не залишають сумнівів у тому, що на той час місто було складовою частиною Імперії. Разом із тим сумнівною виглядає теза А.Л. Якобсона про те, що «вища адміністрація в місті була в руках імперії і, отже, Херсонес був у сильній від неї залежності». Адже відсутність будь-яких джерел з цього питання наразі не дає змоги з'ясувати, як включення міста до складу Імперії відбилося на його адміністративній системі.

Отже, на особливу увагу заслуговує той фрагмент надпису, де зазначено, що кошти на будівництво оборонних споруд, на думку В.В. Латішева та інших дослідників, мали бути виділені з коштів, що збиралися «з практия (митниці) тутешнього вікаріату відданих баллістаріїв». З цього уривку напису в інтерпретації В.В. Латішева випливає, що як митниця, так і баллістарії були об'єднані в межах однієї організаційної структури — вікаріату. Отже, вже наприкінці V ст. у Херсонесі візантійська військова і цивільна влада були об'єднані. До того ж вікаріат, тобто вища військова влада, здійснював тут і цивільне керування, зокрема збір податків.

К. Цукерман запропонував іншу інтерпретацію цього фрагменту напису. Він вважає, що грецьке слово практий (praktion) у цьому контексті слід розуміти, виходячи зі значення дієслова pratto, від якого воно утворене, і перекладати як «стягувати» чи «стягнення». Отже, засоби на будівництво було виділено з якихось місцевих податків, не обов'язково митних зборів, на які, як і раніше римський гарнізон Херсонеса, утримувалися баллістарії під орудою вікаріїв. Зважаючи на це, слід звернути увагу на те, що в IV ст. у візантійських містах, разом із муніципальною, з'являється каса, до якої надходило близько третини доходів, якими розпоряджалися не органи міського самоврядування, а представники центральної адміністрації. З таких кас імперська адміністрація і виділяла кошти на особливі потреби, наприклад,

міське будівництво, чи, як це було в Херсонесі, на зміцнення оборонних споруд і утримання баллістаріїв. З 390 р. великим містам на території Візантії дозволялося стягувати спеціальні податки, що йшли на фінансування будівництва. З огляду на те що з кінця V ст. припиняється широке сільськогосподарське виробництво на території Гераклейського півострова, не виключено, що в Херсонесі визначеними повинностями переважно було обкладено торгово-ремісниче, промислове населення, а не землевласників. Ці суми могли включати торгові мита й інші непрямі податки. Отже, як і в інших районах Візантійської імперії, у Херсонесі з V ст., якщо не раніше, частина доходів держави спрямовувалася на потреби міста.

Ураховуючи імперський табель про ранги, К. Цукерман вважав, що херсонеськими баллістаріями в період правління Зенона командував офіцер у ранзі вікарія магістра мілітум Фракії, який займав таку саму ієрархічну сходинку, що й дукс (дука). Таким чином, зі згаданого напису випливає, що під командуванням візантійського дуки перебував лише херсонеський гарнізон, і немає підстав вважати, що військову і цивільну владу в місті було об'єднано в руках однієї посадової особи. Швидше, навпаки, згадка в написі коміта Діогена, який не був комітом міста, а лише наглядав на той момент за оборонним будівництвом в Херсонесі, дає змогу припустити, що до кінця V ст., як і раніше, цивільні справи міста розглядала префектура Сходу, до якої, імовірно, й належав коміт. Отже, напис часу правління імператора Зенона в запропонованій інтерпретації засвідчує, що у взаєминах Херсонеса з Імперією наприкінці V ст. зберігався той самий порядок, що і наприкінці III—IV ст., тому навряд чи варто говорити про якісь кардинальні зміни державного устрою міста в той час.

Посилення візантійського впливу в Криму і на Кавказі Ф.І. Успенський відносив до 532—539 рр. Час підтверджує правильність його висновку. В панегірику будівельній діяльності Юстиніана — творі «Про будівлі» — видатний візантійський історик Прокопій Кесарійський (приблизно 500 — після 565 р.) повідомляв: «Що стосується міст Боспора і Херсона, котрі є приморськими містами на тій же березі [Евксинського Понту] за Меотидськими болотами, за таврами і тавроскіфами, і знаходяться на краю меж римської держави, то, побачивши їхні стіни в зовсім зруйнованому стані, він зробив їх чудово красивими і міцними» (Прокопій Кесарійський 1939, с. 249). Це повідомлення підтверджується й археологічними даними, що свідчать про проведення в VI ст. масштабних робіт із укріплення передової й основної лінії оборонних стін Херсонеса. А.Л. Якобсон, який вивчав

фортечну огорожу міста, припускав, що при імператорі Юстиніані було збудовано нові ділянки оборонних стін, а також всю приморську й берегову оборонні лінії (Якобсон 1959, с. 69—70, 82). Інший знавець херсонеської фортифікації, І.А. Антонова, відносила до цього часу масштабні роботи і перебудови цілої низки куртин і передової стіни всієї південно-східної частини Херсонеса — надзвичайно важливої у військово-му плані (Антонова 1976, с. 3—8). Отже, ймовірно, немає підстав буквально розуміти слова Проккопія про те, що стіни Херсонеса були «у зовсім зруйнованому стані», тому що з напису часу правління Зенона відомо, що за сприяння коміта Діогена їх уже було посилено. За даними І.А. Антонової, до кінця IV—V ст. у південно-східній частині Херсонеса, що захищала не лише місто, але й гавань, було проведено будівельні роботи на трьох куртинах, передовій стіні й чотирьох вежах, включаючи найпотужнішу, флангову (Антонова 1971, с. 102—118). Зважаючи на це, слова візантійського історика про жалюгідний стан оборонних споруд, ймовірно, стосувалися колишнього Пантікапею, а не Херсонеса.

Зауважимо, що з усіх візантійських військових трактатів найпоказовішим є «Тактика Лева», на який ми і посилатимемося далі. Джерело цитується за матеріалами В.В. Кучми, який, у свою чергу, користувався виданням J.P. Migne, PG, 107, 1963. Останнє критичне видання трактату, розпочате Р. Варі, так і залишилося незавершеним, а 3 перших опублікованих випуски стали бібліографічним раритетом. Наскільки відомо автору, їх не було навіть у центральних книгозбірнях колишнього СРСР.

Херсонес Таврійський зазнавав потужного військового тиску в період усього раннього середньовіччя і не міг обійтися без потужних оборонних споруд. Головним засобом оборони були міські стіни. У VII—IX ст. майже всюди у Візантійській імперії стару систему огороження міст суцільними стінами було замінено на систему облаштування *χάδτςρου* — порівняно невеликого укріплення поблизу міста або в його межах. У випадку війни *χάδτςρου* був місцем схованки міського населення. Лише великі міста (Константинополь, Фессалоніка, Нікея та ін.) мали суцільні фортечні мурі, що оточували все місто чи більшу його частину. До таких міст належав і Херсонес, що успадкував свої мурі з античності.

Комплекс оборонних споруд Херсонеса було виявлено під час археологічних розкопок К.К. Косцюжко-Валюжинича починаючи з 1895 р. Перша узагальнювальна праця, присвячена стінам Херсонеса, належить військовому інженеру О.Л. Бертє-Делагарду (Бертє-Делагард 1907, с. 87—172), в якій автор пропонує датуван-

ня фортечних мурів, а також дає загальну військово-стратегічну оцінку як усього комплексу оборонних споруд у цілому, так і окремих його деталей. Нумерація куртин і веж фортечної стіни, запропонована ним, залишається загальноприйнятою до наших днів. Однак його думку щодо апріорного плану фортечного будівництва Херсонеса необхідно відкинути. Остання лінія оборони, яку ми бачимо сьогодні, постала в результаті численних перебудов, і лише завдяки багатовіковому військовому досвіду її було так ідеально пристосовано до умов місцевості (Гриневич 1927, с. 102). Звичайно, зміна лінії фортечної огорожі Херсонеса відбувалася не лише з військових міркувань, але й через збільшення міської території і розширення кордонів міста.

На думку К.Е. Гриневича, рештки найдавніших оборонних споруд, виявлених у Херсонесі, належать до кінця V—початку IV ст. до н. е. Єдиного погляду щодо дати останніх перебудов стіни у дослідників немає, але можна вважати, що найпізніші з них належать до IX—X ст. Після цього періоду конфігурації фортечної огорожі навряд чи підлягали суттєвим змінам. Саме цим періодом, на думку І.А. Антонової та С.Ф. Стржелецького, датується остання значна перебудова західної ділянки основної лінії оборони (куртини 2, 3, 4). Між тим доведено, що мали місце й пізніші перебудови і ремонти стін, що, втім, не змінювали вигляду оборонної лінії. Також після IX—X ст. було перебудовано і протейхізму, а окремі її ділянки зведено заново (Гриневич 1927, с. 112; Стржелецкий 1961, с. 15—16; Якобсон 1959, с. 69—70).

Розглянемо загальну картину оборонних споруд Херсонеса. Міська територія Херсонеса обмежена зі сходу Піщаною (або Херсонеською) бухтою, а із заходу — зручною Карантинною, що глибоко вривається в берегову лінію. З боку берега місто було відділено від степу оборонною стіною завдовжки близько 1,5 км. Фортечні мурі меншої потужності оточували місто і з боку моря. Стіни мали різну товщину, що залежало від стратегічного положення ділянки оборони. Їх потужність у найвідповідальніших ділянках оборони була значною: на куртині 1 — 4,5 м; на 7—9 — приблизно 4,4 м; куртина 20 була складним комплексом, розташованим на п'яти стінах різного часу побудови, що йшли паралельно одна одній. Також від стратегічного положення ділянки залежала потужність оборонних веж. Флангова вежа III має діаметр приблизно 15 м; вежі V і VIII — близько 11 м; вежа XVII Зенона — приблизно 19 м (рис. 1); прямокутна вежа має розміри 12 × 8 м. У найвідповідальніших ділянках оборони (від вежі III до вежі VIII і на фронті веж XII—XVIII) будували протейхізми. Потужність стін протейхізми була

Рис. 1. XVII Вежа. Бертъе-Делагард А.Л. О Херсонесе // ИАК. — СПб., 1907. — Вып. 21. — Приложение, табл. II

незначною як заввишки, так і завтовшки; особливе укріплення протейхізми не входило в плани будівельників, адже їй відводилася другорядна роль. Чотирикутний простір, обмежений куртинами 18, 19, 20 і 21, представляв собою міську цитадель, що прикривала найзначнішу (портову) частину міста. До комплексу оборонних споруд входили міські ворота й хвіртки як в основній стіні, так і протейхізмі. У разі війни стратегічного значення набували засоби доставки і збереження води, насамперед лінія водогону й міська цистерна.

Як саме організували оборону середньовічного візантійського міста за даними «Тактики Лева»?

Воєнна доктрина візантійців розглядала наступальний бій як основну форму бою. Отже, не випадково, що I частину розділу 15 присвячено осаді. Застосовувати оборону рекомендувалося лише тоді, коли вичерпано можливості «довести марність їх (ворогів) задуму за допомогою власного нападу». Підготовка до оборони включала низку організаційних заходів. Керувати обороною міста рекомендувалося або самому стратигу, або якомусь видатному й досвідченому архонту. Ще до початку осади слід було запитися продовольством для обложених і встановити контроль за розподілом води, якщо її добували не з постійно діючих джерел, а міської цистерни. Автор радив організувати роздачу води якоюсь міркою задля запобігання безконтрольному її витрачання (Кучма 1965, с. 148—165).

Ці зауваження, якщо їх застосовувати до Херсонеса, набувають особливо важливого

змісту. Продовольство, що надходило до міста з сільської округи, зазвичай починали запасати з літа, оскільки велелюдне місто потребувало значних запасів (Якобсон 1961, с. 154—165). Отже, якщо про облогу було відомо заздалегідь, встигали запитися продовольством на півроку або навіть рік. Володимир, який тримав в облозі Корсунь, не зміг взяти місто змором, поки не перекрив доступ води. При цьому навіть під час облоги херсонесці доставляли в місто продовольство спочатку морем, а згодом — суходолом (Бертъе-Делагард 1909, с. 15—16, 19).

Питна вода надходила в місто лініями водогону. За підрахунками О.Л. Бертъе-Делагарда, головна міська цистерна повинна була мати об'єм приблизно 4—5 тис. відер води, і її повного запасу вистачало місту на 2—3 дні. Місце розташування міської цистерни досьогодні не виявлено. Поряд із відповідальними ділянками оборони могли створюватися спеціальні резервуари з водою, один із яких — прямокутний басейн розміром 3,70 × 1,70 м, вирубаний у скелі, — розміщувався поряд із вежею Зенона. Не виключена можливість зберігання додаткових запасів води тими засобами, що рекомендуються в «Тактиці Лева» (у шкіряних міхах, глиняних посудинах тощо). При цьому доводилося вживати спеціальних профілактичних заходів для запобігання псуванню води. Використовувалася і дощова вода, а також вода з джерел, якщо їх вдавалося пристосувати для цих потреб.

Попіклувавшись про запаси продовольства і води, стратиг займався підготовкою особистого

складу. При цьому джерело рекомендувало ще до початку облоги вислати з міста «некорисне населення» — жінок, старих, хворих і дітей (Кучма, 1965, с. 148—165). Таким чином місто позбавлялося зайвих ротів, а міщани, які залишалися, були більш-менш підготовлені до облоги.

Однак ця вимога не завжди виконувалася. Якщо вся округа була окупована ворогом, селяни із навколишніх сіл шукали захисту за міськими стінами. Частина дослідників вважає, що для розміщення біженців міг слугувати перибол (Берт'є-Делагард 1907, с. 112—113). Інші вчені таку можливість заперечують. Періболи завширшки 11—18 м розташовувалися в південно-західній і південно-східній частинах Херсонеса.

Одним із найважливіших обов'язків полководця була підготовка різноманітних механізмів: наступального типу та призначених для боротьби з облоговими механізмами супротивника. Загальний принцип полягав у тому, щоб кожному наступальному механізму супротивника протиставити власний оборонний механізм (Кучма 1965, с. 148—165).

Зважаючи на це, багато веж і ділянок стіни Херсонеса могли слугувати для розміщення механізмів. Найпотужнішою була вежа Зенона (XVII). Висунута далеко на південь, вона була опорною точкою усього південно-східного флангу оборони. Її значення збільшувалося ще й через те, що вона протистояла найбільшій (до 30 м) висоті в районі міста (сучасна назва — Дівоча гора), розміщеної на південному сході. Якщо ворог займав цю висоту, він міг спостерігати всю портову частину міста й обстрілювати її з метальної зброї, адже балісти били на 1,5—2,5 стадії, стріломети — на 2 стадії, а відстань від вершини висоти до вежі становила менше 1,5 стадії (приблизно 250 м).

Особлива потужність вежі Зенона пояснюється її відповідальною роллю. Розміри вежі давали змогу розміщувати на ній досить велику металеву зброю для навісної стрільби. Для підйому цієї зброї на вежу, на думку деяких дослідників (Кучма 1965, с. 148—165), використовували спеціальну апарель, що йшла вздовж куртини з внутрішнього боку.

Аналогічне завдання покладалося й на вежу V — флангову вежу південно-східної ділянки оборони, побудовану з каменю, без внутрішнього приміщення. Окремі дослідники розглядали її як «піднесену оборонну площадку» (Гриневиц 1927, с. 97—98).

Більш дрібну облогову зброю, а також різноманітні пристосування для боротьби з облоговими механізмами супротивника могли розміщувати безпосередньо на міській стіні. «Тактика Лева» рекомендує не захарашувати стіни задля зручності бойових дій і установки військових

пристроїв. Для відбиття ворожих таранів могли застосовуватися колоди, підвішені ззовні стін, що ударяли по таранам. Використовувалися камені, цеглини, мішки з піском і м'якиною, — усе це скидалося на ворожі облогові механізми. Для боротьби з «черепачами» застосовували колоди з прикріпленими до них мечами; ними розкривалося покриття «черепак», після чого вони знищувалися смолою і вогнем. Вогонь застосовували і для знищення всіх інших механізмів. Для нанесення ударів по механізмам зверху призначалися спеціальні камені, що спускалися і піднімалися за допомогою противаги. Використовували і наступний простий прийом: зі стін і веж звисували на мотузках колоди, камені, жорнова та інші важкі речі; мотузки перерубали, коли вороги, підставивши драбини, йшли на штурм стіни. Обловим вежам протистояли вогнемети й каменемети; іноді споруджували спеціальні «антивежі» (Кучма 1965, с. 148—165). Усі протиоблогові пристосування рекомендувалося розподіляти по стіні рівномірно, а також мати додаткові резерви, щоб під час бою не перекидати їх з місця на місце і не оголяти окремі ділянки стіни (Кучма 1965, с. 148—165).

Трактат надає широку ініціативу полководцю самому організувати інші протидії замислам супротивника відповідно до місцевих умов і вимог бойової обстановки. Ми знаємо з історії Херсонеса спосіб боротьби обложених проти земляного насипу («приспи»), що зводився руськими військами під час облоги міста в 988 р. Володимир, намагаючись взяти місто штурмом, наказав зсипати землю до однієї із куртин, щоб по цьому насипу ввійти в місто. Обложені, розібравши основу цієї стіни з боку міста, таємно вибирали землю через цей пролом. Насип постійно осідав і замисел Володимира не здійснився.

Зрозуміло, що важливим засобом оборони міста була інтенсивна стрільба зі стін і веж. Ламана лінія укріплень забезпечувала дієвість обстрілу. Відстань між вежами була такою, щоб ділянка стіни між ними була доступна для пострілів із обох веж одночасно, тому довжина куртин у Херсонесі переважно не перевищувала 60—65 м. Висота стін і веж була різною і залежала від умов місцевості. Найбільша висота забудовки стіни збереглася на куртині 4 й становить понад 9 м; на південно-східній ділянці бут зберігся і на більшу висоту, але слід зауважити, що в період середньовіччя рівень ґрунту тут був вищий за античний. Майже на повну висоту (приблизно 8 м) збереглася стіна в приморській частині куртини 1.

Захисники стіни розміщувалися на спеціальних підмостках із внутрішнього боку стіни або на самій стіні. Стіна закінчувалася зверху зубцями, що утворювали стрільниці. Для руху військових

підрозділів уздовж стіни за правилами військової науки залишали спеціальну «воєнну дорогу» збоку міста — *romerium* (*romoegium*), хоча в період середньовіччя цієї вимоги в Херсонесі часто не дотримувалися. Так, на південно-східній ділянці херсонеської огорожі середньовічні приміщення безпосередньо примикали до оборонної стіни, й вільного проходу вздовж стін не залишалося. Вежі мали внутрішню забутовку, яка, не доходячи до верхнього обозу, створювала підлогу оборонного ярусу. Вище цієї підлоги, на якій розміщувалися захисники вежі, йшли стрільниці (Гриневич 1927, с. 66). Підлогу оборонного ярусу, а відповідно, й стрільниць, робили не дуже високо, щоб лише перевищити висоту таранів. Цим намагалися забезпечити велику настільність траєкторії стрільби й звести до мінімуму розміри «мертвого простору» в районі вежі. Під час спорудження веж слід було зважати на важливі принципи воєнної фортифікації: не зв'язувати стіну і вежу спільною кладкою, а класти їх незалежно одна від одної, щоб ослабити руйнівну дію ворожих таранів. Цього принципу дотримувалися в Херсонесі не дуже суворо: ряд веж дійсно не пов'язаний зі стіною (V, XV та ін.), але кладка інших веж (XI, XVI, XVII, XVIII) має прив'язку до кладки стіни.

Під час оборони стратегу належало організувати порядок ведення вогню. «Тактика Лева» застерігала від безцільної і необдуманної стрільби — це привчає супротивника ставитися до такої стрільби як до недієвої. Зрозуміло, така рекомендація диктувалася й економією боєприпасів.

Важливими пунктами оборони були міські ворота та хвіртки. Згаданий трактат радить доручити їх охорону особливо надійним людям, з тим, щоб вони суворо контролювали рух людей через ці проходи. Самовільний вихід воїнів за межі міста з метою відкинути супротивника суворо заборонявся. Це мотивувалося тим, що за відсутності відповідної підготовки і взаємодії сміливці, які вийшли з міста, опиняться в небезпеці, а у випадку їх загибелі буде знищено кращих захисників, а решта воїнів розгубиться. Автор «Тактики Лева» визнає важливість вилазок для нанесення раптового удару ворогу, але наполягає на їх ретельній підготовці. При цьому він нагадує старовинне правило організації вилазок: слід виходити з міста, захищаючи повернутий до супротивника лівий бік щитом (Кучма 1965, с. 148—165). Такого ж правила слід дотримуватися, повертаючись у місто.

Розміщення хвіртки у стінах Херсонеса, за деякими винятками, дає підстави вважати, що цих правил здебільшого дотримувалися. Наприклад, для оборони дуже відповідальної ділянки в районі куртини 19 воїни могли виходити з хвіртки, розміщеної праворуч (якщо ста-

ти обличчям до супротивника) від вежі Зенона (рис. 2). Рухаючись вправо по периболу, вони могли відігнати супротивника, а потім повернутися до міста через хвіртку в кінці куртини 19 біля XVI вежі. При цьому вони весь час були обернені до ворога лівим боком зі щитом, правий же бік був захищений стіною фортеці. Для супротивника все було б навпаки: пройшовши в перибол крізь ворота в протейхізмі поблизу вежі Зенона, ворожі воїни під час руху по периболу обстрілювалися б справа.

Значений принцип враховували під час побудови веж і воріт. Отже, за правилами, вежі мали розташовуватися ліворуч від воріт, щоб вороги, атакуючи ворота, підставляли під обстріл свій правий бік. Однак дослідження стін Херсонеса показує, що будівники часто не дотримувалися цього правила.

Особливу роль в обороні міста відігравала протейхізма — додатковий (передовий) рубіж оборони, де розташовувалися варткові пости. У випадку проникнення ворога в перибол він зазнавав подвійного обстрілу — зі стіни і протейхізми. В районі куртин 16—17 протейхізма Херсонеса мала власну вежу (XV-a) значної потужності. Вежу повернуто всередину периболу, і таке її розміщення деякі дослідники (Бертъе-Делагард 1907, с. 110—111, рис. 25) пояснюють наявністю перекидного відповідним чином захищеного містка через перибол між вежами XV і XV-a, що міг слугувати додатковим захистом для основної стіни, протейхізми і периболу на цій важливій ділянці оборони. На куртинах 5 і 6 наявні відразу дві паралельні протейхізми, що йдуть уступами, щоправда, незначної потужності. Цікаво, що протейхізма, що тягнеться паралельно куртині 4, не обривається біля вежі III, а йде до берега моря, укріплюючи крайній західний фланг оборони.

Фундаменти протейхізми, як і основної стіни, опущено глибоко в землю — до материкової скелі. Цього вимагало старовинне правило військової фортифікації, і його в Херсонесі дотримувалися всюди. Зауважимо, що в епоху античності місто не мало протейхізми — її було побудовано в період середньовіччя. Найраніші її ділянки датуються VI ст., а найпізніші — X—XII ст. (Гриневич 1927, с. 112; Якобсон 1959, с. 82).

У період військових дій велику увагу мали приділяти несенню варті. «Тактика Лева» неодноразово згадує про вігли, тобто кінні й піші сторожові пости. Сильні надійні пости рекомендувалося розміщувати на протейхізмі. Ці пости повинні були стежити за тим, щоб ніхто з обложених не перебіг на бік ворога, не зміг зустрітися з ворогами або сповістити їх у письмовій формі, а крім того, не дати ворогу таємно напасати на стіну. Особливу увагу приділяли нічній

Рис. 2. Хвіртка на лівому фланзі куртини 19 (вигляд з середини міста, ліворуч — вежа Зенона). Фото Ю. Гончарова

варті, яку слід було нести позмінно і з великою старанністю. Всередині міста особливо ретельно охоронялися хвіртки і ворота. Особливі караульні пости залишали біля запасів води і продовольства, щоб не допустити їх крадіжки.

Полководець зобов'язаний був стежити за морально-бойовими якостями обложених. У тяжкі хвилини рекомендувалося підбадьорювати їх, виховувати в них упевненість у щасливому завершенні облоги. Крім того, полководцю належало підтримувати активність свого гарнізону шляхом організації вилазок. Радилося застосовувати різноманітні хитрощі для створення у супротивника враження про постійний підхід до міста нових підкріплень, тим самим наводячи на них жах. Для того щоб захисників міста здавалося більше, джерело вказує на можливість залучення до оборони міста і жінок. У центрі уваги полководця мала бути турбота про особистий склад свого війська. Недарма автор нагадує старовинний афоризм: «Міцність і надійність фортечних стін залежать від збереженості та боєздатності воїнів» (Кучма 1965, с. 148—165). Такими, згідно з «Такикою Лева», є загальні принципи оборони середньовічного візантійського міста від сухопутних військ супротивника, що могли застосовуватися в умовах Херсонеса.

Про випадки штурму херсонеських укріплень з боку моря (зокрема й безпосередньо з кораблів) згадок немає, та й навряд чи такі випадки були можливі. Оборонні споруди Херсонеса збудовано відповідно до старовинних вимог військової фортифікації, що забороняли зводити фортечні мури безпосередньо по береговій лінії, які мали бути відсунуті від води на визначену відстань, щоб ворог не зміг за допомогою спеціальних

пристроїв штурмувати їх безпосередньо з кораблів. Разом із тим, зазначену відстань (за Філоном Візантійцем, близько 13—46 м) не рекомендувалося залишати надто великою, щоб вона під вогнем металевих зброї не могла слугувати плацдармом для розгорнення сил ворога після висадки його з кораблів.

Усю приморську стіну Херсонеса, з огляду на її рештки, було побудовано з урахуванням цих вимог. Крім того, берегову оборонну лінію з боку моря природно посилено крутизною берега. Лише в районі бухт берег пологий, але й у цих місцях штурмувати місто безпосередньо з кораблів було неможливо. Проте ймовірно, що херсонесити зважали на можливість загрози з боку моря, тому звертали особливу увагу на ці ділянки оборони, які міг захищати херсонеський флот, а входи в бухту — додаткові засоби. Аналогічними були заходи з оборони Фессалоніки під час її облоги піратським флотом Лева Триполійського в 904 р., описані учасником цих подій (Іоанн Каменита 1959, с. 159—210).

Дослідження оборонних споруд Херсонеса дає змогу дійти висновку, що вимоги «Тактики Лева» могли бути застосовані в конкретних умовах середньовічного Херсонеса. Окремі відхилення від традиційних вимог воєнної науки можна пояснити в кожному конкретному випадку специфікою місцевих умов (топографією місцевості, порівняно слабким у технічному плані супротивником, місцевими традиціями тощо).

У цілому, вищенаведені вимоги з оборони міста можуть розглядатися як цінні поради, що підлягали практичній реалізації для вибору найкращих методів оборони.

- Антонова И.А.* К вопросу о хронологии оборонительного строительства в средневековом Херсонесе // *Античная древность и средние века.* — Свердловск, 1976. — Вып. 7. — С. 102—119.
- Антонова И.А.* Оборонительные сооружения херсонесского порта в средневековую эпоху // *Античная древность и средние века.* — Свердловск, 1971. — Вып. 13.
- Бертье-Делагард А.Л.* О Херсонесе // *Известия Императорской археологической комиссии.* — СПб., 1907. — Вып. 21, раздел «Крепостная ограда».
- Бертье-Делагард А.Л.* Как Владимир осаждал Корсунь. Отдельное издание. — СПб., 1909.
- Гриневич К.Э.* Стены Херсонеса Таврического, часть II — *Херсонесский сборник.* — Севастополь, 1927. — Вып. 2. — С. 5—105.
- Иоанн Каменита.* Взятие Фессалоники. Две византийские хроники X века. — М., 1959.
- Константин Багрянородный.* Об управлении империей. — М., 1989.
- Кучма В.В.* Оборонительные сооружения Херсонеса Таврического в свете установок «Тактики Льва» // *Античная древность и средние века.* — Свердловск, 1965. — Вып. 3. — С. 148—165.
- Прокотий Кесарийский.* О постройках / Пер. С.П. Кондратьева // *Вестник древней истории.* — 1939. — № 4.
- Стржелецкий С.Ф.* Вопросы датировки оборонительных стен Херсонеса (по материалам раскопок 1957—1960 гг.): Тезисы докладов о раскопках Херсонеса Таврического на античной секции Сессии отделения исторических наук АН СССР и Пленуме Института Археологии АН СССР, посвященных результатам полевых археологических исследований в 1960 г. — Севастополь, 1961. — С. 15—17.
- Якобсон А.Л.* Раннесредневековый Херсонес // *Материалы и исследования по археологии СССР.* — 1959. — № 63.
- Якобсон А.Л.* О численности населения средневекового Херсонеса // *Византийский временник.* — 1961. — Т. 19. — С. 154—165.

Одержано 14.10.2005

К.А. Моця

СИСТЕМА ОБОРОНЫ СРЕДНЕВЕКОВОГО ХЕРСОНЕСА В КОНТЕКСТЕ ВИЗАНТИЙСКОЙ ВОЕННОЙ ДОКТРИНЫ

Проведенный анализ позволяет с достаточной долей вероятности утверждать, что военная организация Херсонеса и комплекс его оборонных сооружений в некоторых случаях не соответствовали имперским стандартам. Это может быть связано с топографическим положением Херсонеса, особенностями рельефа и исторического развития, простой необходимостью (например, отсутствием у варваров — основных врагов города — тяжелых таранов и больших катапульт). Кроме того, нельзя забывать о мощных землетрясениях, которые, естественно, вносили свои коррективы в возведение и особенно перестройку крепостных стен.

К.О. Motsya

THE DEFENSIVE SYSTEM OF THE MEDIAEVAL CHERSONESOS IN THE TERMS OF BYZANTINE MILITARY DOCTRINE

The carried out analysis allowed stating with high probability that the military institution of Chersonesos and the complex of its defensive structures in most cases did not correspond to the Imperial standards of *poliorketika*. This can be explained by the topographic location of Chersonesos, features of relief and historical development, or simply by necessity (e.g. barbarians – the major enemies of the city – had no heavy battering rams or large catapults). Moreover, one should not forget about severe earthquakes which of course made allowances for erection of the walls and their rebuilding in particular.